

Владимир СТОЈАНЧЕВИЋ
Одељење историјских наука САНУ, Београд

Велике реке Србије као препреке миграцијама *Large rivers of Serbia as a obstacle of migrations*

Извод: У науци је познато да је власт Османског царства негативно утицала на живот и развој српског народа, а нарочито крајем 18. и почетком 19. века. То је изазивало бројне буне и устанке као и миграционе покрете. Од како се северна Србија ослободила 1804. односно 1815. године главне миграционе струје српског становништва из турске усмериле су се ка слободној националној држави. У Србију се, тада, доселило око 200-300 хиљада лица упркос бројним теренским климатским и другим потешкоћама. Велике пограничне реке Србије: Дунав, Сава, Дрина и Тимок чинили су, у немирним и ратним годинама велике препреке доласка миграната, док су Морава, Ибар, Колубара, Млава то значиле у унутрашњем распореду, колонизацији досељеника.

Појединости о горњим питањима, изнети су у раду.

Кључне речи: Србија, миграције, слободна национална држава, велике реке, препреке миграцијама.

Abstract: It is well known in science that the Ottoman power had a negative influence of the life and development of the Serbian people, particularly by the end of 18-th and beginning of 19-th centuries. This caused numerous uprisings and rebellions as well as migratory movements. Since the time of liberation of north Serbia in 1804 i.e. 1815, the main migratory flows of the Serbian population from Turkey, oriented themselves toward the free national state. At that time Serbia was inhabited by about 200-300 thousand persons in spite of numerous terrain, climatic and other difficulties. Large border-line rivers of Serbia: the Danube, the Sava, the Drina and the Timok were, in those turbulent war-waging years, big obstacles to migrants' arrival, while the Morava, the Ibar, the Kolubara and the Mlava meant that in the internal disposition, colonization of migrants.

More details on the above issues are given in the study.

Key words: Serbia, migrations, free national state, large rivers, obstacles to migrations.

Од Кочине Крајине па до средине прошлога века у историји Србије било је неколико масовних сеоба и миграција ширег замаха. Кочина Крајина и догађаји у ближој вези са њом, чине једну посебну групу ових сеоба, које су биле изазване првенствено узроцима војно-политичке природе. Дунав и Сава, граничне

реке између Аустрије и Турске, иако велике природне препреке нису били од нарочите сметње да неколико десетина хиљада људи на почетку рата пређе из Турске у Аустрију, и да, се по његовом окончању, и објављивању султанових фермана 1793-94 године, поврати натраг на своја огњишта. Та бежанија Срба, на почетку рата помагана је и средствима превоза аустријских граничара.

После тога, неколико последњих година 18 века сачињавају период релативно мирног насељавања Србије, поглавито због повољног социјално-економског режима који је у њој владао све до погибије београдског везира Хаци-Мустафа паше и почетка окрњивања кнежинске самоуправе. У Србију се тада изливају већи миграциони млазеви са југозапада и југа, али се осећа и притицај са запада и истока, из Босне и Видинског пашалука као реакција на погоршане политичке прилике у тим областима и појачано и интензивније читлучење у њима.

Период 1801-1804, од преузимања власти дахија у Београдском пашалуку па до избијања Првог устанка и његових првих успеха, чини трећу групу ових народних покрета. Њихов узрок лежао је као и у првом периоду углавном у узроцима социјално-психолошке природе. И овом приликом главни правац народних кретања био је југ-север, односно покушаји пребегавања и пребегавања из Турске у Аустрију.

Време трајања Првог устанка већ даје сложенију слику правца и врста ових народних кретања. Кроз читаву једну деценију ослободилачке борбе српског народа у Србији, у неколико махова, извршено је масовно испреметање становништва појединих крајева, што је било условљено војним догађајима и успесима устаника одн. офанзивним упадима Турака, као што је то био случај у годинама 1806, 1807 и нарочито 1809, 1810 и 1813. У овим трима последњим годинама, правац кретања народних маса вршио се ка северу, пут обала Саве и Дунава, а делимично су ова кретања била изведена етапно као у 1809 и 1810 години. Овога пута, сем Саве и Дунава, као миграциона водена препрека већег значаја јавља се и Морава. Напротив овоме, догађаји из 1806 и 1807-1808 г. диктовали су други правац кретањима. И они су се одвијали у правцу кретања српске и турске војске, али како су, сем догађаја око Делиграда, Подриње са Мачвом и Источна Србија били главна попришта српско-турских бојева, и уз то просторно и временски захваћени на врло великом

ратишту, то су се из ових области као граничне и ратне зоне широке народне масе кретале у дубину Србије, као географски природно боље заштићене, Дрина и Тимок били су, овом приликом, главне водене миграционе препреке, на правцу кретања народа из ових угрожених области. Сувишно је рећи, да је и у мирнијим периодима Првог устанка било пребегавања становништва из свих околних области у Србију. Привлачност програма њеног ослободилачког рата могао је бити само потстицај нашим народним масама у турским пограничним крајевима да емигрирају у Србију. Но ово насељавање било је прекинуто пропашћу Првог устанка.

Раздобље 1813-1815 г. чини посебну целину, и етничка кретања у овим годинама била су условљена војно-политичким догађајима, борбом са Турцима. После неуспеле Хаџи-Проданове буне, један део народа из области захваћених неуспелим устанком као и из пограничних северозападних области Србије кренуо је према аустриској граници. Сава и Дунав још једном су се показали као миграционе препреке које је требало савладати.

Владавина кнеза Милоша Обреновића чини оделити период у формирању етничке структуре Србије. Погодан спољно политички положај Србије тога времена, праћен без војних интервенција на њеној територији и релативно миран унутрашњи развој земље, као и све стабилније и видније изграђивање српске политичке, привредне и културне аутономије, створили су од Србије колонициону земљу, матицу ка којој су били упирани сви погледи потлачених поданика турских и ка којој су се стицали скоро сви миграционо покрети српског народа под Турском. И у овом периоду Србију насељавају становници поглавито из јужних и југозападних крајева, али такође и миграциона струјања из Босне и Западне Бугарске. Но сем нашег народа из Турске, у Србију се сада досељавају у извесној мери и Срби из аустријских области а са њима долази и један део становништва страног порекла, најчешће појединачно. Дунав, Сава и Дрина чине сад главне водене миграционе препреке. Како се у Србију последњих година владавине кнезе Милоша доселио и један знатан број Влаха из Влашке, то је Дунав и овде био главна миграциона препрека. Што се тиче улоге Мораве и Тимока, као миграционих препрека, њихов је значај био мањи од значаја Дрине, Саве и Дунава али не зато и незнатан. Значај Мораве у ово време, у овом погледу, се сужава јер она, протиче средином Србије али

треба ипак рећи да је у вези са бунама у Влашкој 1821. г. и са руско-турским ратом 1828-1829 г. Тада је, због изузетно несигурног положаја у коме се нашао Видински пашалук, као операционо земљиште обеју војски, из његових области прешао у Србију врло велики број људи. И Тимок и Морава бегунцима су се стално чинили несигурним, на њиховој десној обали па су ове реке могле чинити веће препреке. Такође је важно истаћи, да од почетка владавине кнеза Милоша, сем неких посебних случајева због извојеване самоуправе српског народа, престаје скоро свако исељавање из Србије преко Саве и Дунава. Само један део Влада дошљака, после извесног времена проведеног у Србији, враћа се натраг у свој првобитни завичај, образујући тако своју инверсну миграциону струју. Отуда значај Саве и Дунава као природних миграционих препрека за веће масе народа, с ове или с оне стране границе, опада. Напротив томе, због положаја у коме се налази Србија као привилегисана кнежевина, настаје досељавање у њу из свих околних области европске Турске. Како је пак јужна граница Србије била сва копнене природе, и без великих граничних река које би стајале на путу имиграцији у Србију, то нас, с обзиром на горњи наслов, интересују у првом реду улоге и значај Дунава, Саве, Дрине, Велике Мораве и Тимока, као миграционих препрека, одн. услови и начини под којима је вршено њихово прелажење. О томе се код нас мало зна а и сама периодизација миграционих периода је овде изведена нешто другојачије, него што је то усвојено у етнографској науци и у једном низу радова из серије Насеља и порекло становништва. Задржаћемо се, углавном, на периоду Кочине Крајине, Првог Устанка и Милошеве владавине, пошто зато располажемо већим бројем података.

Толико о периодизацији и правцима миграција.

Премештање, размештање и сређивање становништва Србије од краја 18 века па до средине 19 века, када оно добија свој устаљени вид, није било проста и једноставна радња. У низу војних, политичких, социјалних, економских, психолошких и културних погодаба под којима се вршило истраживање односно колонизација Србије, час су превлађивали једни час други горе побројани елементи. Историски фактори, по Цвијићевој терминологији, мешали су се са онима економско-социјалне или морално-психолошке природе. Истичући међусобни утицај и надовезаност два или више фактора на сам акт миграција, ми,

с обзиром на горњу тему упрошћавамо карактер ових миграција сводећи их на два основна услова; Прво, на онај у коме се миграције изводе под утицајем рата, ратних прилика, уочи ратне, ратне или послератне психозе, и, друго, на онај у коме се оне изводе у мирнијим временима, више или мање погодним за миграциона кретања. У вези са овим, у историји Србије и на тлу Србије, разликујемо три квантитативна садржаја ових миграција: масовни, групни и појединачни. Масовни и групни карактер миграција типичан је за периоде рата и времена ратних припрема и ратне психозе. Појединачни случајеви миграција су овде ретки. Напротив, у мирнијим периодима у Србији вршене су миграције најчешће групног или појединачног карактера док су миграције масовног обележја биле слабије извођене. Ово је важно нагласити, јер се у вези са приликама под којима се врши мигрирање, као што ћемо видети, мењају и начини и средства прелажења преко великих река као миграционих препрека. То се односи у првом реду на Дунав, Саву, Дрину, Велику Мораву и Тимок, и у много мањој мери на Западну и Јужну Мораву, Ибар, Колубару, Црну реку и Млаву. Толико о карактеру и обиму миграција на тлу Србије на прелазу 18 у 19. век.

За утврђивање свих случајева, врста и начина савлађивања великих речних препрека, од не малог значаја била је њихова хидрографија и прибрежни рељеф земљишта. Велике реке Србије нису се могле лако прећи свуда и у свако доба. За Дунав и Саву знало се да су, у оваквим приликама били, како за појединце тако и за широке масе народа, водене баријере које су изгледале скоро несавладљиве. Дунав је, већ на самом улазу у Србију код Београда, пружао изглед широке, узбуркане и разливене реке. Одатле па до иза Панчева, бројни спрудови и аде, испресецани рукавцима и кривајама и обраслим врбацама и шикарама, чинили су га слабо приступачним и погибелним. Пре се могло и сигурније прећи из Београда у Панчево правцем водене матице него ли прећи Дунав трансверзалним путем. Одатле па до уласка у предкарпатско побрђе Дунав има углавном миран, широк ток "тихи Дунав" - како га је описивао прота Матија на свом путовању у Русију. Низводно велики број већих ада на овом делу Дунава нека врста успутних станица између његових обеју обала, лако је омогућавао комуникацију између његове банатске и србијанске стране. У више махова су се ова острва показала као права острва спасења. Од Рама па низводно, Дунав око три

пута појачава брзину свога тока те је због тога био далеко мање погодан за прелажење. Испод Голупца Дунав већ улази у своју клисуру, праћен брзацима, вртлозима и високим подводним стењем. Бердап је скоро био непроходан. "Кроз Бердап не смеду обичне дунавске и савске думенције спустити лађу јербо нису вешти и могли би одма лађу потопити, но се из они села думенције узимају који су вешти Бердапу . . ." Простор Бердапа био је сасвим искључен за могућности мигрирања, и као средство за пловидбу и као место за прелажење; трговинско транзитне везе обављане су по њему изузетно ретко све до почетка 19. века, а као водена комуникација употребљаван је само за време ратова у војне сврхе. По изласку из Бердапа, иза Текије, па надаље све до ушћа Тимока, Дунав је задржавао све особине свога ђердапског тока, али су сада његове обале биле приступачније и, иза Кладова, прошаране извесним бројем већих острва која су омогућавала лакши прелаз из Србије у Влашку, и обрнуто. Ова острва су истовремено вршила ону улогу као и она на ушћу Мораве, била су нека врста етапних станица и успутних прихватилишта. Нешто даље од њих, недалеко од дунавске обале, пружале су се плодне равнице Кључа, Крајине и Мале Влашке, те је Дунав - у мирним временима - због погодних економских услова својих ближих залеђа био далеко више на удару миграционим струјањима из једног правца у други или у оба истовремено, што је, једним делом, зависило и од моменталних политичких прилика у Влашкој, одн. у Србији.

Сава је умногоме потсећала на горњи ток нашега дела Дунава, али је имала и својих посебних особина. Не тако брза као Дунав, и знатно ужа по своме току, она је пре свега била погоднија као водена лонгитудинална комуникација, а и лакше се прелазила на више места из Србије у Срем, и обрнуто. Разливно ушће Босуца у Срему и Мачванска блатишта у Србији - више су чинили тешкоћа њеним обалским прилазима, него ли што је сама Сава била неприступачна. Но већ од Шапца па према Београду, Сава је, бар са србијанске стране и с изузетком Колубарина ушћа, била лако приступачна те се могла лакше прелазити. Лева обала доње Саве разливена и несигурна са Сремске стране, могла је ове погодне прелазе из Србије умногоме отежати да није било на њој, уз неколико вештачки подигнутих прелаза, изграђеног система аустриског војничког кордона, скупа са његовим војним постројењима и установама карантин-

ског и царинског пословања. Најзад на своме ушћу, Сава је пружала један од најгоднијих прелаза са балканске стране у стару Панонију: Земун и Београд, административна, војна и трговинска средишта својих већих залеђа, положени на централном путу који везује Балкан са средњом Европом, били су главна привлачна места сваког саобраћаја и свих већих и масовнијих миграција.

Све ове хидрографске особине Дунава и Саве, праћене рељефним одликама њиховог непосредног залеђа, биле су од знатних последица и то само извођење миграција које су се из Србије изливале у Срем, Банат и даље. Дунав, сам по себи велика водена стихија, био би мање привлачан као оријентација ка коме је требало управити емигрирање, да није на својим обалама примио главну србијанску комуникацију - моравску долину. Гроцка, Смедерево, Пожаревац, и у мањој мери Рам и Градиште, места положена на Дунаву, била су главна примопредајна средишта миграционим струјањима правца југ-север. Сава, насупрот Дунаву, могла се лакше прећи, и то на далеко већем броју места, у и толико пре што са својим ширим залеђем није била одвојена онаквом конфигурацијом земљишта као што је то био случај са Дунавом од Градишта па до Текије. Овде не треба превидети ни релативно погодније економске прилике савског залеђа и њену већу насељеност, што је све имало утицаја и на сам начин извођења, учесталост и бројност миграција. Но и у једном и у другом случају, нарочито откако је на обалама Саве и Дунава завладао дужи период мира, од двадесетих година па до средине 19. века, обострано погранично становништво - и аустријско, и српско, и влашко деценијама локализовано на њиховим обалама, и упућено врло добро у све хидрографске особине Саве и Дунава, могло је у доста честим случајевима прелазити ове реке, налазећи пута и начина да савлада све незгоде било самог речног тока и његових прилаза било препреке административно-политичке природе. Међутим, за мигранте, појединци или веће групе, који би долазили из даље унутрашњости од неопходне је потребе било имати помоћи прибрежног становништва, када је сама миграција вршена под мирним приликама. У ратним временима, када су Сава и Дунав чинили граничну линију између Турске и Аустрије, у односима између Аустрије и Србије, и Србије и Влашке, интервенција самих пограничних органа дотичних држава била је неопходно нужна.

У оваквим случајевима мигрантима је требало ставити на расположење средства, што је, са мало изузетака, могла учинити једино државна организација. Установа карантин и контумацких периода у аустриској војној граници дуж Саве и Дунава, и санитарна сврха коју су оне имале, често је, с једне стране, отежавала мигрантима како сам прелаз, тако и услове живота по извршеном прелазу на аустриско тле. С друге стране, ове установе су омогућавале да се сачувају подаци о пребеглим мигрантима, пошто је евиденција пребеглих и њихова изолација од домаћег становништва за извесно време била главна сврха карантина, то је према карантинско-санитарним правилима, која су била врло строга и која скоро нису знала за случајеве изузимања, било нарочито спровођено за време навале епидемија, у првом реду против куге. Кад су у Србији од 1836. г. били заведени редовни карантини на граници према Турској, Дрина и Тимок, и у неку руку Јужна Морава, на Суповцу, могли су се тешко прећи исто онако као што су се Дунав и Сава неколико деценија пре тога, а и после тога, могли тешко прећи даље од обале. Касније је то био случај и на српско-влашкој граници, са ове стране границе.

Дрина се већ од свога ступања у Србију показује као планинска река. Валовита и хладна, по народној песми, она то збиља и јесте текући скоро као у процепу између планина које раздвајају Босну од Србије. Ами Буе је добро приметио да је колотечина Дрине на њеном улазу у Србију готово један канал са стрмим обалама и брзом матицом углавном обрасли шумом, чији су прилази најприроднији и скоро једино могући долинама њених притока које су врло кратког тока. Слабо приступачна и са стрмим обалама, Дрина је овде, у накнаду зато пружала призоре складних природних лепота. Сва уоквирена храстовим, буковим и четинарским шумама које су мамиле у своје заклоне оно становништво што је због беговске самовоље и свевлашћа морало да се исељава из Босне у оближњу Србију. Почев од обронака планине Таре па све до Зворника, на Дрини нема добрих прелаза до онога којим се из Сребрице прелазило у Бајину Башту. Слично је било и за правац Србија - Сарајево - Љубљана. Кроз Зворник већ пролазио је пут који је везивао Сарајево са Београдом, и босански пашалук са београдским. Одатле па низводно, Дрина се полако ослобађа планинских теснаца и губи од своје брзине, да би ниже Лознице пружала не-

колико добрих прелаза из Босне у Србију и обрнуто. Улазећи у Семберију, она постаје равничарском реком, са многим кривајама и многим адама затим поводнија те много потсећа на блиску Саву са којом у пределу свога ушћа има доста сличности. Овде се Дрина обично прелазила на Бадовинцима, везујући Шабац са Бијељином и босанско Посавље са северном Србијом. Цвијић је утврдио да су миграционе вратнице на Дрини према Србији били: Бајина Башта, Зворник, Шепачка Ада и Рача. Сем ових, прелаз код Вишеграда био је још један миграциони мост који је везивао Босну са Србијом. Овим и оваквим прелазима допринела је много и конфигурација горње Дринског прибрежног (топографског) басена, чија се карактеристика своди на то што се из источних области Босне и њених висија долазило на Дрину после поступног и вишечасовног спуштања. Овакав нагиб земљишта био је истовремено једна врста огромног прилаза који је привлачио мигранте према Србији.

Велика Морава је средишна река Србије и истовремено њена централна комуникација. Од Сталаћског теснаца па до свога ушћа, она само код Багрдана сужава знатно своју долину. Али у накнаду за то, одатле па надаље она комотно шири свој ток; дајући му местимице разливени изглед усред неколико споредних њених корита. "Моравишта" нису била тако ретка у ранија времена, а каткада су то биле читаве просторије обрасле у бујној равничарској вегетацији да су могли сакривати збегове и неколико десетина села као што је био случај у време Кочине крајине и Другог српског устанка. Сам приступ обалама Мораве био је, пак, знатно отежан због овакве природе њених обала, тј. због неких великих и честих излива тако да је на њој било мало погодних прелаза а много опасности да се заглиби у песковите и муљевите пристане. За пловидбу по њој, сметала је несигурност њенога дна. Вук је у своје време писао да Морава може бити веома плаховита, али да у њој има и доста спрудова и наноса вегетабилног порекла - чувени паљеви.

Повремена чишћења која су на њој предузимана да се учини пловном онемогућавана су било због несталности њеног главног корита било због многих наноса минералног и вегетативног порекла, а најчешће због недостатка погодних прилаза ка њој. Задуго је код Буприје на њој био једини мост који је везивао обе њене обале; насупрот томе, при њеном ушћу, кроз историска документа, одавна се помињу скеле као средства за

превожење, јер је ту Морава иначе непрелазна због мочвара које ту сама ствара. А она места која су се у војне сврхе могла искористити као релативно неприступачнија за њено прелажење са десне стране, могла су неутралисати незнатним војним посадама на неколиким изврским стратешким пунктовима.

Западна Морава, Ибар и Колубара, у време киша чак и Млава, могли су за дужи временски период бити непрелазни, највише због потопљеног приобаља, прибрежја и некултивисаности земљишта изван главног правца, и приступа, на прелазу река. Овде су чак и стални "газови", или "бродови", били несталне природе, тако да су скеле биле уобичајена превозна средства, ређе чунови који су се, међутим, у лонгитудиналном правцу највише користили на Западној Морави, чија је водопођа ипак била најблажа. У савлађивању препрека превоза код миграната су, кадкад, употребљавали и (провизорни) сплавови, нарочито ако је имиграциони циљ био удаљенији. Иначе на свим великим рекама Србије, осим на Сави и Дунаву, у мирним временима, било је и речних мостова, за случајеве када су се миграциони покрети (из ондашње Турске) у Србију вршили у мирним временима и законским путем.

Регулација речних корита, уређење комуникационих прилаза и средстава превоза почела су се, иако недовољно, али са више система, чинити у Србији тек за време кнеза Милоша, првенствено за трговачке потребе. Али тим путем вршила су се и "тиха" миграциона струјања, нарочито из јужних праваца простране Румелије, највећим делом са простора Старе Србије и Македоније, али не тако ретко и из Босне и Херцеговине, а знатно мање из Загорско-Знепољске зоне у данашњој Бугарској.

S u m m a r y

An insecure legal and social status of the Balkan nations, Serbian first of all, under the Turkish rule from the end of 18th century and the beginning of 19th century, caused severe troubles and persecutions, even considerable migrations of population into the Belgrade pashadom i.e. liberated Serbia after 1804 and 1815.

Those migrations were intensified by the Turkish wars as well as by rebellions and uprisings on its territory. According to some estimations, two - three hundred thousand migrants settled in Serbia in spite of difficulties and obstacles of geographical, communicational and climatic nature.

The Autor's views and researches are presented in this paper emphasizing the several advantages resp. inconveniences on the other side, related to coming in Serbia as the country of colonization, having in mind the importance of big rivers surrounding it or cutting its communication lines with neighboring countries.

Л и т е р а т у р а

1. Караџић Вук: *Географско-статистичко описаније Србије* - Београд, 1926/27. - (Даница за 1826 и 1827. годину).
2. Пантелић Душан: *Кочина крајина* - Београд, 1930
3. Пантелић Душан: *Војно-географски описи Србије од 1783 и 1784. год.* - Београд: Српска краљевска академија, 1936. - (Споменик, бр. LXXXII).
4. Ненадовић Прота Матеја: *Целокупна дела* - Београд: Српски писци.
5. Милчићевећ Милан Ђ: *Кнежевина Србија: Географија, хидрографија, топографија, археологија, историја, етнографија, статистика, просвета, култура, управа* - Београд: Државна штампарија, 1876.
6. Алексић А: *Морава: Њено садашње стање и могућност пловидбе*. - Београд: Српско учено друштво, 1879. - (Гласник Друштва, II Одељење, кв. IX).
7. Алексић А: *Мачва, са нарочитим погледом на поплавне прилике (са цртежима)*. - Београд: Српско учено друштво, 1891. - (Гласник Друштва, кв. 72).
8. Wilhelm Richer: *Serbiens Zustände unter dem Fürst Miloš bis zu dessen Regierungs - Entsamgung im Jahre 1839. Eine Darstellung der jüngsten Ereignisse, Charakteristische des serbischen Volkes und Abriss einer Topographie des Fürstentums*. - Leizig 1840.
9. Voue Ami: *Die Europäische Türkei*. - Wien, 1889. - (La Turquie d'Europe III, IV. Paris 1840).
10. Миленковић Јован: *О рекама у Србији*. - Београд: Српско учено друштво, 1866. - (Гласник Друштва, кв. 19).
11. Драгашевић Јован: *Принос за географију Србије I. С картом*. - Београд: Српско учено друштво, 1872. - (Гласник Друштва, кв. 36).
12. Драгашевић Јован: *Млава и Пек С картом Хомоља* - Београд: Српско учено друштво, 1876. - (Гласник Друштва, кв. 43).
13. Ивановић А. П.: *Описаније окружија крајинског*. - Београд: Друштво Србске Словесности, 1853. - (Гласник Друштва, св. V).
14. *Пловидба на Дунаву и његовим притокама кроз векове/ Уредник Васа Чубриловић* - Београд: Српска академија наука и уметности, 1983. - (Научни скупови, кв. XV)